

УДК 821.161.2-3.09 (092)

МЕНТАЛЬНІ ДЕФІНІЦІЇ У ТВОРЧОСТІ МИХАЙЛА ТОМЧАНІЯ (на матеріалі малої прози письменника)

Юлія БРОДЮК

*Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди,
вул. Сухомлинського, 30, Переяслав-Хмельницький, Київська обл., 08401, Україна,
e-mail: ranochok@ukr.net*

Розглянуто малу прозу Михайла Томчання крізь призму модусу ментально-національної ідентичності; проаналізовано реалізацію та трансформацію принципів ментальності у творах. Простежено використання основних ментально-національних дефініцій (емоційність, чуттєвість, тонкий ліризм, прагнення до гармонії з навколишнім світом, одухотвореність, шанування родинних цінностей тощо) у художніх текстах письменника. На матеріалі авторських текстів доведено, що визначальними пріоритетами ментального дискурсу постають категорії поваги, духовності, свободи.

Ключові слова: ментальність, кордоцентризм, архетипічні структури, ментально-національна ідентичність, обряди, звичаї, традиції.

Вивчення ментальних дефініцій, наявних у творчому доробку окремого митця, відкриває нові перспективи дослідження розвитку української культури, що є однією з проблем сучасного літературознавства. Михайло Томчаний належить до письменників, творчість яких живиться фольклорно-міфологічними джерелами рідного краю: «Дехто мене питає (М. Т.) – чого ви пишете тільки про Закарпаття, мовляв, ідіть на широкий простір. Такому я відповідаю: мені досить почерпнути краплю з океану і скажу вам, що вміщують його види. Я знаю своїх героїв, бо вони мої сусіди, односельці, краяни. Знаю їхній побут, їхні радощі, жалі, як і вони знають мене» [3]. Отже, основою художнього світу митця є світогляд закарпатців, їхні звичаї та ментальність.

Про поетикальні параметри прози М. Томчання писали Юрій Бадзьо, Юрій Балега, Володимир Беляєв, Борис Буряк, Іван Вишневський, Віталій Дончик, Олекса Мишанич, Михайло Наєнко, Леонід Новиченко, Василь Поп, Іван Семенчук, Григорій Сивокінь, Юрій Смолич, Василь Чумак та інші дослідники. Проте жоден не звертався до проблеми ментальності у творчості М. Томчання, що зумовлює нашу подальшу наукову зацікавленість означеним питанням. Мета статті полягає в аналізі глибинної закоріненості прози М. Томчання в дискурс ментально-національного модусу. Ми також зосереджуємося на визначенні тих культурологічних, національних, суспільних та індивідуальних чинників, що зобумовлюють особливості ментального шару прози М. Томчання. Досягнення поставленої мети закономірно передбачає розв'язання низки таких завдань: 1) виокремити загальні риси ментальності в українському письменстві,

2) виявити особливості художньої реалізації та функціонування основних ментальних маркерів (на прикладі звичаїв, обрядів, пейзажів, архетипових структур тощо) у малій прозі М. Томчання.

Сьогодні терміном «ментальність» активно послуговується більшість українських літературознавців. У працях науковців, які присвятили свої дослідження проблемі національної ментальності, викладена історія питання, яка охоплює вивчення різних аспектів теорії ментальності та похідного від неї поняття кордоцентризму, а також нерозривно поєднаних з ментальністю основ етнопсихології та «філософії серця». Це, зокрема, наукові студії Володимира Антоновича, Михайла Грушевського, Михайла Драгоманова, Миколи Костомарова, Олександра Кульчицького, Лесі Українки, Івана Нечуя-Левицького, Івана Франка, Дмитра Чижевського, Миколи Шлемкевича, Памфіла Юркевича, Якіма Яреми та інших. Вагомим здобутком у дослідженні традицій і звичаїв Закарпаття є праці Олександра Гавроша, Світлани Мітряєвої, Івана Сенько, Михайла Тиводара та інших.

«Ментальність» охоплює декілька понять, потрактування яких дає підстави ширше ознайомитися зі семантикою пропонованого терміна. Ключовим для нас є розуміння ментальності як «глибинного рівня колективної та індивідуальної свідомості, усталену і водночас динамічну сукупність настанов особистості, демографічної групи у сприйманні залежно від етногенетичної пам'яті, культури тощо» [5, 438]. Яскраві ознаки ментальності, що допомагають ідентифікувати ментально-національну належність, позначаються на звичаях та традиціях народу, етносу.

Українське письменство репрезентує риси ментально-національної ідентичності завдяки тонкому ліризму переживань (пісні, фольклорні вкраплення в полотно тексту), мрійництву, одухотвореності, тяжінні до гармонії, повазі до родинних цінностей, особистісних інтересів, свободи. Означені елементи є основою поетики прози М. Томчання.

Дебютувавши в літературі на початку 50-х років минулого століття збірками «Закарпатські оповідання» (1953), «Скарби» (1955), «Оповідання» (1955), «Двоє щасливих» (1958), М. Томчаний пройшов складний шлях формування власного художнього стилю, що в умовах вульгарної соціологічної критики вдавалося нелегко. Перші оповідання автора відзначаються тенденційністю, жорстка кон'юнктура часу лишила значний відбиток на прозі митця. Балансуючи між правдою життя й уявними благами радянської дійсності на Закарпатті, письменникові не завжди вдавалося лишитися об'єктивним оповідачем. Деколи персонажі його оповідань наділені неприйнятними для українців ментальними рисами. Наприклад, дослідники відзначають, що однією з характерних рис ментальності українців є індивідуалізм. Тоді як у М. Томчання зустрічаємо декількох літературних героїв, які з радістю віддають свою землю і йдуть до колгоспу («Дві стежки»), славлять Радянську владу («Повернення»), ідуть на конфлікт з коханими, нехтуючи сімейними цінностями заради «спільного труда» («Іринка»). Однак у деяких оповіданнях («Чорногуз», «Йой, нові чоботи!», «Прощання», «На кордоні», «Слід у цементі», «Шовкова трава» тощо) письменникові все ж вдалося репрезентувати неповторні риси закарпатської ментальності, до яких належать: архаїчно-сентиментальна вдача, замріяність, найвна чесність, схильність підтримувати тих,

хто краще зіграє на його почуттях, богобоязкість, гордість за своє етнічне «я», свою культуру, смиренність, працьовитість, законслухняність, повага до влади [9]. Говорити про збірну ментальність, властиву всім мозаїчним складовим українців Закарпаття (гуцулам, бойкам, лемкам і долинянам), доволі складно, тому М. Тиводар зазначає, що долиняни – нерішучі, бо ще не мають остаточної думки про свою належність до угорців, перейняли від мадярів багато з матеріальної і духовної культури, охоче пристосовуються до угорської культури, релігійні, працьовиті, законслухняні, ставляться до угорців як до панів [9].

Саме долиняни – головні літературні герої оповідань М. Томчанія. Проблема національної ідентифікації та комплекс меншовартості українця порівняно з угорцем бачимо в оповіданні «На кордоні»: «... Шаріка Сабо, яка в тому році закінчила гімназію, сиділа за роялем, а батько її – королівський фінансовий радник – грав на віолончелі. Цей концерт слухав Юрій Телегазі – початкуючий службовець залізниці в місті Сольнок. ... концерт Сабових нагадував і підкреслював ту велику прірву, що лежала між її і його світом. Батьки Юрка ледве спромоглися дати синові середню освіту. Вони твердими мозолями платили за неї, їх зашкарублі пальці ніколи не торкалися струни, ноги не ходили по м'яких персидських килимах. І на найкращій угорській мові вони не порозумілись би» [11, 47]. Між коханням юнака і дівчини постали суспільні принципи: Юрко мав відмовитися від своєї національності належності і стати угорцем. Конфліктна ситуація розв'язується так: Юрко, боячись, що з нього хочуть зробити Андрія, сина Тараса Бульби, змушений залишити кохану. Таким способом, відстоявши своє національне «я», він ставить риторичне питання: «То русин, по-вашому, глина, з якої сьогодні виліпиш глину, а завтра свиню?..» [11, 48]. Патріотизм літературних героїв письменника полягає в нерозривному зв'язку з ґрунтом, на якому виріс. Отож, закономірно, що ланцюг ментальних дефініцій у творчій спадщині М. Томчанія продовжує антеїзм (від імені велетня Антея, котрий був непоборним доти, допоки тримався матері-землі), що полягає в любові до рідної землі, обожненні її, у прагненні гармонійних стосунків з нею [5, 439]. В українській літературі образ землі є архетиповим. Іван Дзюба слушно зауважив, що «українська класична література виробила безмежно широкий спектр значень цього слова – від образу того згорьованого клаптя ґрунту, на якому покладав своє життя вічно обдурюваний і вічно сповнений віри селянин-трудівник, до вищого символу буття і національної історії» [1, 27]. «Образ землі, – за визначенням Володимира Філатова, – це один з найнасиченіших образів, які застосовують люди для вираження їхнього світобачення» [13, 11].

Земля для героїв творів М. Томчанія – добра мати-годувальниця, вона свята, бо дає нове життя: «Земля ... як рідна матір, добра, родюча» («Дві стежки») [12, 43]; «Гершко повертався додому. Кілька разів спинявся й говорив до себе: “Ось яка вона сильна! – і стукав паличкою об землю, – Із-за моря притягла його”» [12, 43] («Дві стежки»).

Тяглість національної традиції у поклонінні роду землі забезпечують архетипові структури, зокрема архетипи української ментальності: Дім–Поле–Храм. Поле у цьому випадку, рідний край, батьківщина, коріння роду тощо. Символічний образ «Поля» асоціює архетип землі як джерела достатку та багатства: «За цю землю, мов за найкращу дівчину, бився брат з братом, сусіда з сусідою, косами налітали один на одного, вилами кололися, з торбами

ішли світ за очі, перепливали моря-океани, сподіваючись повернутися з грішми і придбати клаптик ораніці від тих бідолах, до яких доля повернулася спиною. А Жменяк нікого не шкодував, коли йшлося про землю: ні себе, ні жінки, ні дітей. Богові молився за землю, просив, благав, а коли той не чув його – Жменяк сперечався з ним і сварився» [10, 21].

Ментальний характер українців відзначається релігійністю, тому архетип храму посідає чільне місце у світосприйнятті нації: «Бабуся сердилася і кричала на дідуся: «Не тицйй багогом у небо, бо рука тобі скривиться!»» [11, 30] («Чорногуз»). Через те так боляче сприймався атеїзм, що насильницькими методами його насаджували на Західній Україні, починаючи з 30-х років та досягши апогею в 50–60-ті роки ХХ століття: «...землю дамо в колгосп, а той, що в школі, хоче Бога забрати від нас... То що ж тоді нам залишиться? Пусто робиться на душі, Оленко!» [10, 311]. Для українців він виявився протиприродним, а отже таким, що руйнував духовне начало нації зсередини. Звиродніння нації М. Томчаний пояснив втратою духовності. Немає закону, то немає і покарання: «Павле, коли хочеш... можеш глянути на нашу любов. Коли ні, можеш вийти і постояти під дверима... Тепер Бога немає, так нам роз'яснювали в клубі. Тоді ще був, коли ми з Мальвіною побиралися» [10, 588].

Надзвичайно майстерно виокремлена проблема еміграції українців за кордон. Розрив батьківської пуповини з рідним краєм прирівнюється до смерті: «Бабуся з мамою пекли калачі, бабальки, маківники й різні крученики. В хаті лежав сум, наче хтось помер» [11, 36]. Чужа земля видається пасткою, тюрмою, місцем, що принесе загибель: «Я наслухався розповідей про широке море, яке кожний мусить переплисти, якщо хоче заробити таляра... А як, не дай Боже, хтось помре на кораблі, то най ся не приказує, небіжчика швидко кладуть у мішок і кидають у море. Бо горе такому кораблю, що не скине свого мерця у воду і захоче його везти на берег... А коли тебе не захлинули морські хвилі, не з'їла акула посеред моря, то на тому березі американському одні зустрічають тебе з оркестром, а другі кричать на тебе: “Чужинце, забирайся, звідки прийшов: у нас в самих немає роботи!” ... Тебе спускають у глибокий колодязь, і копай вугілля, Йване, коли хочеш у своєму краю земельки прикупити, хліба дати своїм діточкам... В серці твоїм шумлять Карпати... а над тобою висить товстий шар чужої землі, яка готова в кожну мить лягти на твою спину й роздавити тебе, мов черв'ячка» [11, 36].

Однією з ментальних рис українців є впертість, витривалість: «Мене колом не вб'єш, у воді не втопиш і у вогні не спалиш...» [12, 31]; «Ріжте, паніко, ріжте, лежати, як камінь, мовчати, мов скеля» [12, 33]. Однак така сила духу поєднується з м'якістю, душевністю, потягом до мрійництва: «Одного разу в дитинстві Михайло з Грешком хотіли подивитися і рукою помацати те небо... Це не було так далеко! Ось воно там за сусіднім селом, спустилося на землю... Тоді він був Михайликом. А ставши Михайлом, скільки він гнався за тим небом. Він йшов під ним, а воно вже стіною стояло, і торкнутись його було не так просто...» [12, 44]. Та надмірні довіра і замріяність у ментальному характері українців не завжди допомагали у творенні кращого життя для своєї держави.

Важливою складовою модусу ментально-національної ідентичності в малій прозі письменника є збагачення поетичної структури тексту легендами, повір'ями, переказами,

що передають тонкий ліризм світосприйняття. Зокрема в оповіданні «Чорногуз» показано любов й повага українців до лелек: «Щоб ти їх не лякав, хлопче, – сказали дід, – щоб ти не кидав у них камінням! Коли ти будеш їх зачіпати, то вони підпалять нашу хату і з торбою нас пустять по світу» [11, 29]; а також давні уявлення наших предків про космос: «На небі він розбирався, як у своєму дворі. «Оце, – каже дід, – квочка вийшла на небо з своїми курчатами, а там великий віз, а далі теліжки, он там – риба, рак...» [11, 28].

Отже, на підставі розгляду різних аспектів прояву ментальності та поглядів на трактування цього поняття, ментальність є синтезом раціональних та ірраціональних компонентів, що поєднують високораціоналізовані сфери духовного життя (релігія, філософія, культура) з неусвідомленими універсалами, архетипами і кодами культури. В українському письменстві риси ментально-національної ідентичності репрезентовані тонким ліризмом, мрійництвом, одухотвореністю, тяжінням до гармонії, повагою до родинних цінностей, свободи. Означені елементи є основою поетики прози М. Томчания. На прикладі малої прози письменника виявлено низку ментальних дефініцій, які функціонують у художніх творах: антеїзм, тяжіння до народних звичаїв, обрядів, відстоювання особистих інтересів, волі тощо, а також наявність архетипних структур, що передаються з покоління в покоління, забезпечуючи тяглість духовної традиції.

Подальші наукові дослідження означеної проблеми можуть стосуватися глибшого ознайомлення з архетипними структурами у художній спадщині М. Томчания.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Дзюба І.* Читаючи Кобилянську (Кілька зіставлень) / Іван Дзюба // Українська мова і література в школі. – 1986. – №2. – С. 20–27.
2. *Історія української літератури ХХ століття* : [підручник / за ред. В. Г. Дончика]. – К. : Либідь, 1998. – 456 с. – Кн. 2.
3. *Коваль В.* Червоні ружі Михайла Томчания : штрихи до портрета / В. Коваль // Літературна Україна. – 1971. – 15 червня.
4. *Кульчицький О.* Світовідчуження українця / Професор доктор О. Кульчицький // Українська душа. – К. : Фенікс, 1992. – С. 48–65.
5. *Літературознавчий словник-довідник* / [за ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка]. – К. : ВЦ «Академія», 2007. – 752 с.
6. *Лобур Н.* Культ землі в українській мові / Наталія Лобур // Дивослово. – 1996. – № 3. – С. 22–23.
7. *Поп В.* Творчість Михайла Томчания. Літературно-критичний нарис / Василь Поп. – Ужгород : Патент, 1997. – 160 с.
8. *Сліпушко О.* Давньоукраїнський бестіарій / Оксана Сліпушко // Дніпро. – 1995. – № 9–10. – С. 124–135.
9. *Тиводар М. П.* Закарпаття: народознавчі роздуми / М. П. Тиводар. – Ужгород : Карпати, 1995. – 208 с.
10. *Томчаний М.* Жменяки : [трилогія] / Михайло Томчаний. – К. : Дніпро, 1974. – 734 с.
11. *Томчаний М. І.* Після ночі : оповідання, повісті / М. І. Томчаний. – Ужгород : Карпати, 1989. – 301 с.
12. *Томчаний М.* Шовкова трава : оповідання / М. Томчаний. – Ужгород : Книжково-газетне видавництво, 1950. – 93 с.

13. *Филатов В. П.* Живой космос: человек между силами земли и неба / В. П. Филатов // Вопросы философии. – 1994. – №2. – С. 3–12.
14. *Юнг К.-Г.* Душа и миф. Шесть архетипов / Карл-Густав Юнг ; пер. А. А. Спектор. – М. : АСТ, Мн. : Харвест, 2005. – 400 с.

Стаття надійшла до редакції 15.09.2012

Прийнята до друку 21.02.2013

THE MENTAL DEFINITIONS IN THE LITERARY WORKS BY MYKHAYLO TOMCHANIY (on the Material of the Short Stories by the Writer)

Yuliya BRODYUK

*Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University of Pereyaslav-Khmelnytsky,
30, Sukhomlynskogo Str., Pereyaslav-Khmelnytsky, Kyiv Region, 08401, Ukraine,
e-mail: ranochok@ukr.net*

The article considers the prose by Myhaylo Tomchaniy through the prism of modus of mental-national identity. The realization and transformation of mentality principles in the works were analyzed. The using of main mental-national definitions (emotionality, sensuality, lyricism, the desire for harmony with the environment inspiredness, respect for family values etc.) in literary texts by the writer were researched. It was proved on the material of the author's texts that the most important priorities of mental discourse are the categories of respect, spirituality, freedom.

Key words: mentality, cordocentrism, archetypical structures, mental-national identity, rituals, ceremonies, traditions.

МЕНТАЛЬНЫЕ ДЕФИНИЦИИ В ТВОРЧЕСТВЕ МИХАИЛА ТОМЧАНІЯ (на материале малой прозы писателя)

Юлия БРОДЮК

*Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет
имени Григория Сковороды,
ул. Сухомлинского, 30, Переяслав-Хмельницкий, Киевская область, 08400, Украина,
e-mail: ranochok@ukr.net*

Рассмотрено малую прозу Михаила Томчания сквозь призму модуса ментально-национальной идентичности; проанализировано реализацию и трансформацию принципов ментальности в произведениях. Прослежено использование основных ментально-национальных дефиниций (эмоциональность, чувственность, тонкий лиризм, стремление к гармонии с окружающим миром, одухотворенность, почитание семейных ценностей и прочее) в художественных текстах писателя. На материале авторских текстов доказано, что определяющими приоритетами ментального дискурса являются категории уважения, духовности, свободы.

Ключевые слова: ментальность, кордоцентризм, архетипические структуры, ментально-национальная идентичность, обряды, обычаи, традиции.